

Мгр. А. Горохович

ЛЮДИНА В ЛІТЕРАТУРІ РУСИ-УКРАЇНИ

988-1988

ЛІТТЯ ХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ У СВ. ПРАВОСЛАВНУ ВІРУ
MILLENNIUM OF THE BAPTISM OF UKRAINE INTO THE HOLY ORTHODOX FAITH

Видання Місійного Відділу
при Консисторії УГПЦеркви в Канаді
ВІННІПЕГ — 1983 — КАНАДА

Мгр. А. Горохович

ЛЮДИНА В ЛІТЕРАТУРІ РУСИ-УКРАЇНИ

diasporiana.org.ua

Видання Консисторії УГПЦ в Канаді
ВІННІПЕГ
1983

ЛЮДИНА В ЛІТЕРАТУРІ РУСИ-УКРАЇНИ

“Бог не є Бог філософів. Передумовою пізнання Його не є просвічений ум, але відкрите й пристрасне серце...” (Паскаль)

Тема широка, цікава, актуальна, хоч трудна, щоб коротко з’ясувати те все багатство знання про людей старої доби, про їхню духовність, що їх передають твори того часу. Трудність не тільки в ширині самої теми — це ж бо буде мова про людину з усіма її складностями, але ще й тому, що жила та людина у винятковому часі, зображували її багато різних авторів у різних жанрах і стилях, а до того і самі автори особливі люди, великого духовного багатства.

Аналізувати характер людини у старій літературі можемо на підставі того, що сам автор хотів вкласти в даний характер, чи яким ми самі можемо його відтворити на підставі творів — прямо чи посередньо. Можливості останнього способу необмежені. Допомогти можуть нам не тільки літературні твори, але й історичні документи, історія мистецтва, мова, архітектура. Аналізуємо також і духовність авторів, бо вони віддзеркалюють себе у своїх творах.

Ось творчість незвичайної вартости особливого автора — володаря Руси Володимира Мономаха. Для культури Руси творчість Володимира Мономаха незвичайної ваги і вартости. Він написав: Поучення дітям, автобіографію, лист до Олега Святославича — родоначальника Ольговичів. Всі три твори написані іншими жанрами, стилями, але зв’язані однією політичною ідеєю. Вона дуже проста, але як же сильно вражає сучасного читача високим почуттям любови до батьківщини, глибоким гуманізмом, релігійністю.

Володимир Мономах поділив Русь поміж своїми синами, а це спричинило міжусобиці й послаблення полі-

тичної сили Руси. Треба було з боку синів високого рівня патріотизму й особистих зусиль, щоб втримати єдність держави. Допомогти виконати князям це могли Церква і література. Володимир М. і його син Мстислав (внук короля Геральда англосакського) творять культ князів братів Бориса і Гліба, що має на меті витворити близькі взаємини поміж братами. Сам Володимир у Поученні накликає до збереження миру, до прощання провин чи образ, сам дає приклад того прощання провин. Він пише листа до Олега, що забив його сина Ізяслава (1096) в міжусобній сутичці, що заволодів землею Ізяслава. Пробував це зробити старший син Мономаха Мстислав, але безуспішно. Прийшло до битви, Олег програв і мусів залишити Русь. А був Олег хресним батьком погіблого Ізяслава, тож уважали його, згідно з засадами середньовіччя, синовбивцем. У листі Мономаха пише Олегові, що прощає йому, пропонує йому повернутися до свого князівства, потішає його, бо життя людей в руках Божих. Хочє тільки, щоб Олег відпустив молоду вдову Ізяслава, бо хоче Мономах її потішити. Яка ж висока християнська духовість Мономаха! Але в Поученні подав Володимир Мономах образ не тільки ідеального володаря, але й батька виховника. Він повчає дітей не забувати убогих, не дозволяти сильним знущатися над слабшими, не вбивати, дотримуватися, стерегтися гордощів, не лінуватися, остерігатися пияцтва, брехні, розпусти, любити свою „жену”, здобувати знання. Особливу увагу звертає на обов'язки князя у військових походах. Князь має постійно око на війську, повинен бути завжди готовим до дії. Ця дидактична частина поступово переходить в автобіографію. У ній подає можна сказати цілу систему виховання — тверде щоденне життя, перебування в природі, вимоги до себе (підкреслює самовиховання), відвага, любов Бога і Батьківщини та ближнього. Повчання викладає від себе дуже образно й чітко, опираючись на факти нашої історії і власного життя. Поучення і лист до Олега пройняті глибоким ліричним настроєм їх автора. Суворий воїн, Володимир милується красою природи, його дивує закономірність явищ на землі, захоплює Божа предумдрість.

Невістку свою він порівнює з горлицею, так як називає жінок народ і своїй словесності.

Різновиди жанрів у старій літературі були такі великі, що досвід одного жанру не міг швидко перенестись у другий. Бо те, що було природним при змальовуванні психології посполитого грішника, про якого була мова у проповіді, або при аналізі Святого Письма, не могло відразу переноситись на особу князя, боярина, полководця. Тому то вглиблення в психологію історичного діяча, святого, аналізувати їх почуття чи психічний стан, аналізувати ідеал людини з усією складністю її духового життя не було простим завданням. Уведення цієї аналізи в літературу було великим відкриттям. Коли додамо, що літописцям треба було мати єдність погляду на історичні події і на теми історичних творів, то зрозуміємо чому перші літописці починали свої твори подією сотворення світу чи початку Руської землі. А життя історичних постатей не була сама біографія, але похвала, панегирик у рамках біографії, а образ святого не міг бути портретом, але іконою.

У зв'язку з цим образи людей у старій літературі особливі й видаються нам сучасникам часто невірорідними. Греки робили наголос на знання й тільки частинно доцінювали вартості характеру, що не впливали з інтелекту-знання. Християнство ж принесло розрізнення між знанням й іншими духовими вартостями. Християни оцінювали духовість, що впливала не так з інтелекту, а з стану людської любови до Бога, до Божих благодатей, об'явлених людині. Через це відомо, що життя на цісарському дворі в Царгороді було далеке від християнства.

Русичі сприйняли християнство інакше ніж греки. Вчення Христа відповідало поганським віруванням у голосних аспектах розвитку культури людства: 1) віра в божество, б) віра в безсмертя душі (позагробове життя), в) любов до свого народу, батьків.

Віра в потойбічне життя, яка каже дбати не тільки про дочасне, але й життя ідеалами майбутнього безсмертя, тобто дбати про духове себевиявлення. Культура має також в собі аспект служби дочасному, бо вона заставляє

людину дбати про життя і добро інших живих істот. У цій службі добру інших істот є також вияв транседентних причин людського існування. Бо ніякі форми й різновиди матеріальної культури не позбавлені понадматеріальних вартостей. Здобуванням їхнім було повчати людей вірити в Бога, ходити до церкви, не сваритися, бути покірними, поважати старших тощо. Такими творами були послання Луки Жидяти, Теодосія Печерського, Георгія Зарубського та інші анонімні та псевдонімні пам'ятки. Особливе місце серед них має ораторська проза митрополита Іларіона, Климента Смолятича і Кирила Турівського.

Іларіон був пресвітером церкви в Берестові — літній резиденції Ярослава Мудрого. В 1054 р. був поставлений місцевими єпископами — київським митрополитом. Йому приписують знамените „Слово про закон і благодать”, „Ісповідання віри” (Послання до брата столпника)? У „Слові про закон і благодать” виявив Іларіон свою творчу індивідуальність, перейняту патріотизмом, історіософською думкою про руську церковну і культурну самостійність. Слово немов справжня державна декларація.

Саме в цьому творі виступає автор проти ідеології візантійської політики, її релігійної, культурної та політичної експансії. Автор обґрунтовує тезу рівності всіх народів, бо хрищенням Русь обдарована благодаттю Божою, бо й вона славиться серед народів усього світу.

У Слові є три частини: в першій мова про старий Закон Мойсея. Вартість Закону менша порівняно з „Благодаттю”. Благодать християнства охоплює всі народи, а Закон Мойсея тільки Ізраїльтян. В третій частині є хвала рідній землі та її апостолові-хрестителеві Володимирові, перед питань світ будови до окремих її виявів, від універсального до національного. Тут також нотки автора проти релігійної, культурної політики Візантії, мовляв, Бог покарав ізраїльтян, зруйнував їх Єрусалим за те, що вони прагнули замкнути добро релігії тільки для себе. У прославі Володимира Іларіон описує особисті якості Володимира, його заслуги, обґрутовуючи необхідність його канонізації, бо Володимир гідний такої самої чести,

що й св. Костянтин — грецький імператор. Особливий патос патріотизму видно при кінці твору, коли описавши заслуги Володимира, благодать християнства в Русі і прославивши город Київ, автор звертається з закликком до померлого, щоб він встав і подививсь на плоди свого життя. Твір Іларіона — найвище досягнення ораторської прози тих часів не тільки в літературі Русі, а й в усіх слов'янських літературах. Майже сім сторіч у творах істориків, агіографів, ораторів, поетів слов'янських народів звучать ремінісценції з цієї проповіді.

Другим після Іларіона митрополитом, всупереч волі Константинопольського патріярха, був Климент Смолятич на київській катедрі (1147). Він написав „Послання пресвітеру Хомі”. У творі Климент із запалом відстоює своє право на титул „філософа”, на право тлумачити Святе письмо, церковні співи тощо. Климента літописець називає філософом, рівного якому ще не було в Русі, прихильники його уважали освіченим, культурним, талановитим, але Хома посуджував митрополита в марнославстві. Тому й було написане Послання. Крім відповіді Хомі, у Посланні є широкі тлумачення різних біблійних та богословських висловлювань авторитетів екзегетів (коментарів) Святого письма. Цей твір вказує на широке знайомство Климента з античністю, з творами „от Омира і от Аристотеля и от Платона”.

Близько 1130-1134 років в Турові народився Кирило Турівський. Був єпископом в рідному місті. Написав притчі, повісті, сказання, послання, молитви. Він є майстром урочистого красномовства. Особливою рисою цих творів є барвистість і символізм. Твори побудовано на витовмаченні символічного значення релігійних образів. Напр. Великдень, воскресення є для нього весна. Священників, архиереїв він порівнює з архітектами, Христа після воскресення — з чабаном, який після сну бачить, що його отара розійшлася в різні боки, або з батьком, що його зустрічає жінка і діти з великою радістю, коли приходить з далекої подорожі. Цим намагався зробити слухачів ніби безпосередніми свідками євангельських подій. В описах весни дав блискучі зразки староруської пейзаж-

ної лірики: яскраво сяє сонце, заленіють дерева, пахнуть квіти, розливаються ріки, гудуть бджоли, на луках па-сеться худоба, грає на сопілці пастух, а орачі орють зем-лю. Мова його проста та хоч не відходить значно від цер-ковно-слов'янських норм, але користується словами, що є в народній мові. Проте цілість — стиль високий, тради-ційна побудова грецької проповіді.

Кирило Турівський мав великий успіх у слов'янських літературах, перейшли його твори і на Балкани, входили до друкованих збірок проповідей 17-18 ст.

Багато про людину подають Життя і Києво-Печер-ський патерик. Життя — це рід твору, що описує життя святих, праведної людини, що може стати святою. Багата література, що прийшла в перекладах, чи перекладена була вже у Києві, не задовольняла староруських книжни-ків. Щоб піднести ще більше престиж Русі, вони склали життя своїх власних святих. Життя відрізняються від „ска-заній” тим, що в них подані добре перевірені і певні відо-мості про чуда описуваних святих. Коли матеріялу про святих не існувало, то й не написано житій. Мабуть тому нема житій Ольги, Володимира та навіть Антонія Печер-ського.

На житії Бориса і Гліба можна найкраще побачити цю різницю поміж житієм і сказанням.

Пишучи житіє про Бориса і Гліба Нестір, послідов-но розширює агіографічні повчальні і балетристичні еле-менти, подає менше історії. Борис і Гліб постають з йо-го твору як взірці святости: від само свого народження кожен із них прагне аскетичних подвигів. Обидва приймають з радістю мученицький, уготований їм Богом ві-нець. Очевидно сказаніє було популярніше серед насе-лення (його списків було понад 200, а Несторового Чте-нія всього 5).

Риси характеру Бориса в Чтенії: любов до книг, мо-литви, бажання йти слідами угодників Божих. Гліб — „дитина тілом, дорослий розумом”. Він великий приятель Борисів, дуже милосердний — давав милостиню жебра-кам, вдовицям і сиротам. Нестір порівнює їх до святих — Романа і Давида, укладає в уста Бориса молитви, яки-

ми він просить сили, щоб не порушити своєї покори та слухняности старшому братові. Гліб (за Нестором) не їхав до Києва, втікав з Києва, а вбивці настигли його на Дніпрі. Не подає Нестор багато історичних подій. Святополк Окаянний закінчив життя на чужині, а на престіл київський прийшов брат його йменням Ярослав — це все, що каже про політичні наслідки трагічних подій. Зате описує Нестор чудеса святих, історію перенесення їх мощів, про церкви, збудовані в їх імені. Наприкінці додано міркування про значення покори, а далі похвали святим. Характеризуючи святих Бориса і Гліба, Нестір наводить факти — читання книг, цікавість до житій мучеників, милостиня, одруження Бориса було лише на прохання бояр та на бажання батька, недовір'я до чуток про злі задуми Святополка і т.д. У житії Нестора нема ширших літературних описів переживань Бориса і Гліба — їх голосіння, роздумів, що дають змогу бачити в їх характерах прикмети святих. Є вони зате у сказанії. Тому оповідання мало незвичайні успіхи, воно було найроповсюдженішим твором старокиївської літератури, перекладене на живу українську і білоруську мови. Нестор унікав впливів на свій твір з народної творчости (плачі голосіння), його твір мав бути твором не місцевого характеру, але для всього християнського світу. Уже в 1095 році Борисові і Глібові посвячено вівтарі в Сазавському монастирі в Чехії. Провідна ідея твору Житія Бориса і Гліба — показати князів-борців за внутрішнє замирення „руської землі”, за мир, що його можна досягнути лише, якщо стосунки між князями стануть на певних моральних та правних засадах. Автор вимагає для цих взаємин християнської моралі.

Особливим феноменом людини у старокиївській літературі є Теодосій Печерський. Його життя написав також Нестор. Теодосій, за Нестором, з дитинства прагне подвигів, уникає забав, носить бідний, полатаний одяг, як „один од убогих” хоч живе в дуже заможній родині. Він залюбки читає божественні книжки. Коли минуло йому 13 років, виникає гострий конфлікт між його прагненням до благочестя і мірським світоглядом його матері.

Цей конфлікт розвивається до завзятої боротьби між сином і матер'ю. П'ять разів син втікає до монастиря, мати шукає за ним по всіх монастирях. Переконавшись, що вона не зможе зломити потягу Теодосія до чернечого життя, сама стає черницею.

Ставши ігуменом монастиря, Теодосій живе як скрайній аскет, багато фізично працює (рубав дрова, пряде вовну, носить воду, оправляє книжки. Багато в аскетах духовних вправ — мало спить, носить „вериги” — ланцюги на тілі, це на те, щоб наслідувати Христа в покорі та приниженні. Найхарактеристичніша риса Теодосія — його м'якість у ставленні до ченців та до світу. Не моралізує і не ганить грішників, чекає на їх каяття, він лише „плаче” за тими, що кидають монастир і радо їх приймає назад, навіть і кілька разів. Теодосій щедрий, роздає останнє, хоч в монастирі часто не ставало хліба для ченців. Але в найскрутніших моментах приходив дар від прихильників монастиря і це уважав Нестор „чудесами”. Але це є природніми проявами пошани до монастиря серед світського населення. Суворим є Теодосій тільки супроти тих, що ведуть політику Руси. Коли Святослав та Всеволод вигнали старшого брата з Києва, Теодосій відмовився відвідати їх, а до Святослава пише „епістолії”, монастир далі поминав Святослава, хоч в одному з листів, князя цього Теодосій назвав Каїном. Коли прийшла до Теодосія чутка про те, що його хочуть усунути з монастиря, Теодосій чекає на нагоду постраждати за правду. „Світ” мав чимало свідоцтв про святість Теодосія. Нестор називає Теодосія „земним янголом та небесною людиною”, аскет він наче багатир хоробрий, що у нього зброєю є хрест. Він „пастир духовного стада”. Його шанування ні за одягу, ні за великий маєток, але за чисте життя, світлу душу та щедрі повчання, за те, що був завжди з людьми, по смерті тільки тілом розлучився з живими, духом був завжди з ними.

Киево-Печерський Патерик — це одна з найцікавіших, найвартісніших багатством культурно-історичного змісту, пам'яток старої київської літератури (13 ст.). Його друкують безліч разів. Основним ядром цього твору

були дописи київських ченців. Єпископа Симона і ченця Полікарпа вважають авторами твору. Симеон написав дев'ять оповідань, Полікарп одинадцять, обидва твори сполучено і доповнено іншими оповіданнями. (Про Ісакія і Теодосія Печерського). Місце, на якому заснувався монастир — святе. Про це розповідають легенди, описують будову славетного Успенського собору. Богоматір вказала місце будівничим, де має бути побудований цей собор. Святість К.-П. монастиря виявилася у подвижництві його монахів. Печерські святі — люди особливого духового складу. Вони прагнуть досягти того аскетичного ідеалу життя, що його мають східні чернечі чини. Задля блаженства у царстві небесному вони відмовляються від усіх радощів земного життя, змагаються з грішною плоттю”, постять, не сплять, терплять холод і спеку, носять на тілі важкі ланцюги, завдають собі ран, калічаються. Вони завжди в молитві, багато з них дають обітницю цілковитого мовчання в самотності. Смерть вони зустрічають з радістю, як звільнення з тяжкого ярма, як воскресіння до нового життя в Божому царстві.

Але життя аскетів має багато конфліктів, вони мусять тяжко боротися з вадами: вони сваряться, заздять один одному, збирають гроші, прагнуть доземних втіх — люблять і поспати, і попоїсти, і випити, і помилуватися вродливою жінкою, вони каються, але знову грішать.

Колишній чернігівський князь Микола Святоша мусять поборювати „опіку” свого лікаря, який його відмовляє від аскетизму. Проте блаженний лишається непохитним і шле Богові подяку за те, що звільнив його від рабства мирським принадам життя. Мойсей Угрин не може позбутися залицянь вродливої шляхтянки, яка за невгнутість аскета супроти її залицянь, наказала його поранити, щоб не дістався нікому. Бог її покарав — убив її народ. Мойсей одужав. В монастирі було багато заможних ченців, які все своє багатство віддавали для потреб церкви й монастиря. Еразм усе своє багатство витратив на оправу ікон для Печерської церкви. Легенда про ченця Прохора Лободника розповідає про брак соли в монастирі (Святослав не допустив купців!). Прохор збирав

попіл і молитвою перетворював його в сіль. Так, відступаючи від житійних стандартів, творці Патерика давали у свої оповідання картини з натури. В цьому полягає їх пізнавальна вартість. Були серед ченців такі, що лікували краще, ніж світські лікарі, Григорій чудотворець мав дар пізнавати думки людей, їх майбутнє, Прохір у голодні роки робив смачний хліб з лободи, для іконописця малювали ікону янголи, Микиті-Затворникові з'явився біс у постаті „янгола світла” та наділив його вченістю, красномовністю і даром пророцтва, але Євангелії він навіть читати не хотів. Брати відмовили його потім у диявола молитвами.

Культурно-історичне значення цих різноманітних оповідань надзвичайне. Тут яскраві малюнки монастирського життя і „світу”. Малюнки ці переносять нас у духову атмосферу пізньокнязівської доби. Оповідання — зразки змальовування психічних переживань у складних конфліктах розвиненою літературною мовою. Тут виведена суворо аскеза, Патерик — це синтетичний твір, що мав чи не найбільший вплив на пізніше духовне життя України, на пробудження інтересу до старовини аж до 19 ст. „Патерик був однією з найпопулярніших книжок староруської літератури” — писав І. Франко.

Літописи, це пам'ятки історичного характеру, в яких поєдналися суворо документальна історія й усна легендарно-поетична. Тому в них сплітаються різні жанри, а від того залежить метода зображування історичних постатей, тобто стиль, а з тим і сама характеристика постатей та вірогідність фактів. Образи людей в літописах не можуть бути відокремлені від ідей і мистецької форми. Характеристика людей, їх взаємини й ідея літопису — це одне ціле. А це ціле залежить від світогляду літописця. Для літописця нема психологічної чи соціальної основи. Князі діють так, як вони говорять. В літописах нема приватних людей, невідомих. Попасти в їх записи — велика подія.

Людина була в центрі зацікавлення літописця. Літописи чи житія мають в основі героями тільки історичні особи. Створених типів ця література не знає. Всі твори

старої доби підкреслювали важливу роль індивідуальностей у творенні історії. Це й відобразилось на образі людини в цій літературі. Героями літописів переважно є князі, бо вони творять історію. Тому цей образ найбільше розроблений. Крім князів, в літописах зображені духовні люди — монахи, єпископи, митрополити, біле духовенство і благочестиві прості люди, що живуть ідеалами церкви. Окрему групу становлять святі, які не входять в систему державного устрою, вони не селяни, тому їх поставлено поза суспільні рамки, вони поза життям — поміж землею і небом, бо в їх характеристиці підкреслені святість, відреченість від світу і його інтересів. Ідеали, за якими змальовують автори постаті, ясні, чіткі. Образ князя найчіткіший. Їх вчинки, поведінка, дія слова, жести — основне у характеристиці князів. Тут нема психологічних причин, що викликали поведінку. Князі не знають внутрішньої боротьби, що їх можна б було назвати „духовим розвитком”. Князі переживають тілесні муки, але не духові, нема протиріч внутрішнього життя. Літописці оминають широких аналіз, подають емблеми і символи, вони змальовують образи героїв твору, як малярі малюють ікони. Це й завдання письменника — подати образ для звеличування. Ідеал князя поданий випукло, згущено, всі деталі обдумані, бо складали цей ідеал мислі довгих поколінь. Князі змальовані такими, якими вони повинні бути для людей: братам, їх послам, дружині, боярам і ворогам. Прикмети князя можуть вчислитися в безконечність. Ось для прикладу характеристика волинського князя Володимира Васильковича: „Ти бо, чесна голово, нагим одежою, голодним пожива, зневаженим потіха, вдовицям помічник, подорожнім пристановище, покривдженням заступник, убогим допомога, безпритульним покровитель”. (Прослава посмертна).

Князеві додаються, крім світських чеснот (добрий воїн і голова дружини, поміркований під час пиру, щедрий і хоробрий), чесноти аскетичні: смиренність, убогість духа, повздержливість від їжі (піст!) і благочестиві святості.

Літературні зображення князів такі ж ляконічні й вражаючі простотою й енергією, як і їх портрети. На іконі з 12 віку (Третьяковська галерія) св. Юрій Переможець стоїть зі щитом, з копієм і мечем в руках та з царським вінцем на голові, тобто всі атрибути влади й лицаря при ньому. Одежа Юрія докладно вимальована і вражає вона багатством. Він обернений до глядача, немов би позує, бо чіткість і ясність його образу повинна вражати, глядачі мають його образ запам'ятати.

В образах князів часто проглядає ідеал мужеської краси, що його бачимо в народній творчості. Князь виступає завжди в парадах та інших офіційних моментах: він веде свою дружину, князя зустрічають при в'їзді в город, народ радісно вітає його, князь на нараді з боярами „думає”, приймає і відправляє послів, князь першим кидається в битву і „ламає коп'є”, тіло князя з плачем людей хоронять, називаючи його опікуном бідних, кормителем народу. Такі зображення на іконах, на стінах храмів чи на монетах (Володимира Великого з написом „Володимир на столі, а се його сребро”). Цитуючи слова князя, літописець фіксує їх, подає їх формою сентенції, підкреслює тим їх мудрість і передбачливість, змальовує князя тільки в особливих, урочистих моментах.

Ось Михайло і Володимир в'їжджають з великою славою і честю, ось зображення переможного Мстислава Галицького, що зустрічається з Данилом Романовичем. Переможний ворог — Судислав обіймає Мстиславі коліна. Мстислав прощає йому і дає Звенигород. Ще більше блиску в описі паради Данила описано під роком 1251. При всіх цих церемоніях видно велике признание князеві від населення. Данила вітали після перемоги так, як пчолі зустрічають матку. Такі описи не тільки своїх володарів, але й ворогів (Севенч Бонякович, що намагався своїм мечем ударити в Золоті ворота Києва, як колись це був зробив його батько).

Народ і князь — це одне ціле. Володар діє в народі, а народ радіє тоді, коли князь радий, а плаче, коли в князя є причини до смутку. Нема в народі індивідуальностей, він маса, його єдина риса — вірність князеві.

Народ постійно заявляє готовість скласти свої голови за інтереси володаря, народ заявляє „Ми люди твої, а ти еси наш князь”, „Аче іы ся и (с) детьми бити за тя, а ради ся беем за тя” або „Кде узрим стяг ваю, ту мы готовы ваю есмы” (Лаврентіївський літопис 1126). Вірність основна позитивна риса народу і князя в літописах. Головний обов'язок громадянина вірно виконувати військову службу, брати участь у походах і війнах, бо це був лицарський обов'язок. Зрада князя це найбільший злочин, і справді за неї була кара смерти.

За вірність володар платив „ласкою”, „хлібом” і „медвяной чашей” та дорогим „портищем”, але літописці постійно підкреслюють, що не за дари дружинники є вірними князеві, вони вдячні йому за його моральні вартості. Данило Заточник так висловив свою вірність князеві в „Молении”:

“Яз не могу, как на свет посмотреть й на луну солнечну, то аз, госпоже осподарыне, на государя подумати за его доброту и ласку, и за портище драгоценное, и за его хлеб и сол, и за чашу медвяную”.

А за зраду князя Данило пропонує:

“За тую лихую меру от булатна меча свою мне головою отлити та чаша медвеная кровию”,

тобто медвяна чаша зрадникові наповниться „чашею крови”.

Але не тільки піддані мають обов'язок вірності, князь також має свої обов'язки супроти підданих. Коли князь не рахується із своїми васальними князями, вони відмовляються йому служити. Так було з Юрієм Довгоруким, йому південні князі кинули в докір: “... он с нами не умеет жити”. (Іпатв. 1175). Княжі обов'язки супроти боярів і дружини визначені чітко. Князь повинен бути супроти них щедрим, у всьому з ними радитися — „в строен земляном” і в військових справах. Серед бояр і дружинників є „мужи храборьствующие” і бояри думаючі. (Іпат. 1148). Щедрість князя висловлена в афоризмі літописця: „Златом и серебром не добудеш дружины, а дружиною

добудешь и сребро и злато". Повість ВЛ часто згадує про цю дружинну мораль. Це ж говорять послы про багатство Святослава, так само оцінює свою дружину Володимир Святославич: „Сребром и златом не имам нелести дружини, а дружиною налезу сребро и злато, яко же и дед мой и отець мой доискася дружиною злата і сребра". (ПВЛ 998).

Друга повинність князя супроти своїх бояр і дружинників — радитися з ними постійно. Як відомо, відступлення Святополка від цього правила викликало конфлікт між ним і дружиною. Автори уважають, що перестерігання цієї форми — це одна з найсуттєвіших добрих прикмет князя. Літописці високо підносять вартості тих князів, що у всьому радяться з дружиною. Теплою похвалою літописець нагороджує Мстислава Ростиславича, який „прилежно бо тщащется хотя страдати от всего сердца за отчину свою, всегда бо на велика дела тьснеся, размишливия с мужи своими хотя исполнити отечество свое". (Іпат. 1178).

Коли князь буде тісно співпрацювати з дружиною, він „высока стола добудеть", а коли занедбає, втратить престіл. Князь вірний дружині, оцінюючи її не тільки вище понад золото і срібло, але й над самий княжий престіл. Краще смерть для сина Володимира Мономаха Андрія з своєю дружиною на своїй батьківщині і дідизні, ніж князівство в Курську. За свою дружину, за її честь і життя князь готовий жертвувати собою. „Любо голову свою сложю, паки ли отчину свою налезу и вашу всю жизнь". (Іп. 1150) говорить Ізяслав Мстиславич своїй дружині. Коли літописець хвалить князя, попри його заслуги завжди згадує „с дружиною своєю" і „с мужьми своими" (Іп. 1174). Ідеал князя ґрунтується на поняттях чести й „сором". Тому й він такий популярний, бо описаний у літописі, що був широко поширений.

Головні прикмети — чесноти князя: бути „вельчавим на ратный чин", бути готовим жертвувати своє життя за честь свою і Руської землі, пімстити сором свій і сором Руси. Вислів „да любо налезу себе славу, а любо голову свою сложю заРуськую землю" (ПВЛ т. 1, 1097)

з невеликими відмінами часто повторюється у промовах князів 12-13 віків.

Відвага в бою — одна з найважливіших прикмет в ідеальному портреті князя. Часто в літописах згадується, що він був хоробрий і „крепок на рать”, він спішився воювати і навіть сумував за війною, від юности привик нікого не боятися, він розумом великий і відвагою. Зневага смерті висловлена у мові Данила до поляків:

„Почто ужисывається? не весте ли, ко война без падших мертвых не бывает? не все ли, яко муки на ратные наши есте, а не на жены? аще муж убьен есть на рати, то кое чюдо есть? иние же и дома умирають без славы, си же со славою умроша; укрепите сердца ваши и подвигните оружие свое на ратнее”. (Іп. 1254).

Мораль воїнів була відома не тільки серед дружинників, але й серед монахів. Теодосій Печерський у своєму „О терпении и милостыне” християнську мораль старається скріпити ще й військовою: говорить про воїнів, які готові голови свої покласти, щоб тільки не бути посоромленими”. Літописець підкреслює не психологічний стан героїв, але їх вчинки. Хваливши хоробрість воїна, він бачив передовсім вислід цієї хоробрости: його перемоги, страх, що його нагнав він на ворогів Руської землі, придбану славу „грізного і непереможного” володаря. Володимир Мономах це був князь „украшений добрыми звичками, прослувый в победах, его имене трепетаху все страны и по всем землям проиде слух его”. (Лавр. 1125, Некролог). Про страх, що його нагнали руські князі на ворогів Руської землі говорить при нагоді характеристики князів: Мстислава Мономаховича, Романа Галицького, Данила Романовича в багатьох інших творах. Хоробрість згадується не тільки при нагоді похвальних характеристик, але й при описі їх дій.

Бути напереді свого війська — одна з основних прикмет доврого володаря. Першим кидатися в битву, перемогати ворога у двобої — таким має бути кожний молодий князь, по цій його поведінці потім народ і дружина судитимуть вартості володаря. Про це згадується в Іпа-

тієвському літописі 1254: „Ти еси король, голова всім полкам, якщо нас пішлеш наперед, не є це правильне, бо ти є прикладом військового чину, у битві ти даєш зразок, і від того бо буде тобі сором, коли воїни перестрашаться; тому іди сам наперед”. Так наперед виїжджав Данило — в битві на Калці. Він б’ється міцно. Навіть ран, що є на його тілі, не чує молодий 18-річний Данило. Він помагає братові Василькові. Коли нема з дружиною князя, вона не здібна битися хоробро.

Хоробрість князя проявляється не тільки у війні, але й на ловах. Війна й лови — дві функції князя. Про це тільки говорить у своєму „Поученні” Володимир Мономах своїм дітям. За велику хоробрість мисливця хвалить літописець і Володимира Васильовича, бо він нагороджений Богом і за добро й правду, а також успіхами на ловах. Хоробрість на війні на ловах давала князеві славу, що поруч добра і правди вона його в житті супроводить.

Князь і його чесноти для літописця цікаві не тільки задля самого володаря. Він думає про князівство, про Руську землю. Князь є уособленням могутости й слави своєї країни. Тому серед прикмет його вичислюється також громадські риси й вироблення. Тут чітко виступає Ярослав Мудрий, ПВЛ під роком 1037 подає довгу характеристику його, як будівника і книжника просвітителя Руси. Князь зібрав „писців” багато, які написали багато книжок, щоб люди могли насолоджуватися божественним знанням. Батько його Володимир приготував землю для посіву, охрестив русичів, а Ярослав засіяв книжними словами серця віруючих людей, помножив книжне вчення.

„Велика користь є з книжожного вчення, бо з слів у книжках беремо мудрість і володіння собою, бо книжки наставляють і повчають нас на путь покаяння. Вони ж бо — ріки, що наповняють вселенну, вони джерела мудрости; в них же безмірна глибина; ними ми і в печалі потішаємося; вони — уздечка повждержливости”.

„Бо ж хто часто читає книжки, той розмовляє з Богом чи із святими. Той, хто читає пророцтва, євангельське і апостольське вчення й життя святих отців, має велику користь”. (ПВЛ 1037).

„Ярослав любив книжки — пише літописець — і багато їх написав, поклав у церкві св. Софії. Церкву прикрасив золотом і сріблом і церковним посудом, а в ній оспівують славу Бога. Побудував і інші церкви по городах і містах, попризначував священників, оплачував їх, щоб вчили людей, бо таке завдання отців від Бога. Священники мають також навчати людей правд віри та обов'язку християн — відвідувати Богослужби. І тому побільшилось священників і християн”.

Князь Ярослав Осьмомисл „мудр и речен языком, и и богобоин и честен в землех”. Ідеал князя 11-13 ст. нерозлучний з патріотизмом. Князь — уособлення любови до батьківщини, він служить Руській землі, готовий скласти за неї голову, готовий до кожночасної її оборони з дружинниками своїми, готовий забути всі свої кривди, коли треба боронити Батьківщину. Князі обіцяють стерегти її, страждати за неї, працювати для неї, а коли є конфлікти, радяться, щоб не проливати крові християнської задля Руської землі і її християн. Князь хоче добра Батьківщині від усього свого ества і мріє, щоб вмерти на своїй землі. Патріотизм був не тільки обов'язком і переконанням у тих князів, які заслужили в літописця позитивної характеристики.

Пояснюючи історичні події, літописці надавали виключне значення вчинкам князів, їхній політиці. Події завершуються виключно з волі князів, тобто літописець признає ролю індивідуальностей в історії. Коли ж є зіткнення інтересів поміж князями, літописець не описує змагань поміж характерами, нема зв'язку поміж подіями, описані генеологічні спори, конфлікти інтересів княжих родів. Мешканці міст і князівств запрошували, проганяли князів як носіїв династичних інтересів і династичної політики, що визначувалася місцем і походженням князя. Кияни говорять Ізяславу Мстиславичу: „Княже! ты на нес не гневай, не може на Володимире племя руки взняты”. Родова політика, традиція роду ясно визнавалася і самими князями. Її часто називають „путем” и „честью” та „утиержением” предків. Князі наслідують своїх предків, стараються йти їхніми слідами. Наслідують батьків не тільки військовою славою, але й церковною. Вдова Гліба

Всеславича мала велику любов до князів роду, до святої Богородиці й до отця Теодосія, так як це було в її батька Ярополка. Через це й літописи дають змогу характеризувати не тільки одного князя, але цілу династію. Говорить літописець у зв'язку з невдачею примирити Юрія Довгорукого із південними князями, що Ольговичі „скори бяхуть на пролитие крови”, тобто однакова їх характеристика, що їй дає народня словесність. Це саме відноситься до цілих груп населення: новгородців, володимирців, курян, рязанців та ін.

Літописець чи автор історичної повісти нерідко більш чи менше свідомо відходив від ідеалу панівної верстви населення, він ішов за своїм власним смаком, чи брав оцінку подій і осіб з народної творчості, то піддавався змінам в оцінці діяльності князів через зміни в соціальному устрою життя. Саме це уможливлювало відходити літописця від трафаретів, а через це виникало нове, що ступнево накопичувалось і двигало літературу до нових способів зображення дійсності. Ось, наприклад, в новгородських літописах майже нема характеристики князів (вийняток у випадку Олександра Невського і Мстислава Ростиславича, новгородці цінили їхню діяльність), бо в політичному устрої Новгороду князь займав другорядне місце.

Будемо помилково твердити, що літописці змальовують людину за певними трафаретами. Бо хоч перед нами виступають портрети, що відповідають устійненому ідеалові, проте нема в літописах ані двох князів, що були б зображені однаково. Вони творці історії й трудно знайти тотожні життєві ситуації в плині часу. Міркою вартостей людини була мораль. Тому через свою захланність загинув з рук дерев'ян Ігор, Святослав не послухав матері й порад Свінельда й постигла його смерть від печенігів, поразка у війні з болгарами, загинули Ярополк Святославич, бо захопив стіл брата Олега, спричинився до його смерті, як братовбивця загинув і Святополк Окаянний.

Негативний герой літопису — це внутрішній ворог людини, що його вселив у серце диявол, це зависть, що веде негативних князів забивати брата, нарушувати хрес-

не цілування, не керуватися добром Руської землі, а особисто славою, захланністю, чинення чварів поміж князями тощо. Один з найбільш негативних героїв літопису (Іп.) є князь Володимирко Галицький. Основна його хиба — це жадність, він діє не просто війною, але підкупством, грошима. Він не бореться з лихом у собі — з жадобою здобичі, з безпощадністю у засобах її заспокоїти. З незвичайною плястичністю оповідає очевидець про смерть Василька (1097 ПВЛ), про жахливу сцену його осліплення, про муки й про обурення інших князів й початок їх походу проти Святополка і Давида та про те, як Василько висловив думку, що йому сталося нещастя через те, що в гордості своїй він мав надто великі пляни, щоправда, не проти інших князів, але проти ляхів і половців. Розповідь про цю жахливу подію подає не тільки сам негативний характер князя, але й здібність автора розповіді вміло, з драматичним напруженням, з використанням літературних засобів. Тому й оповідання з 11 віку, записані в літописах, належать до найкращих творів старої київської літератури.

Крім князів і духовенства, були в обсязі зору літописців і бояри. Говорить літописець про бояр, що виступали проти князя, про матір Теодосія Печерського, що не пукала сина в монастир. Ці герої виведені для протиставлення для кращого наświetлення позитивних героїв.

Літописець змальовує людей не вникаючи в інтимне їх життя, бо він не старається пояснювати вчинків психічними мотивами. Тому й негативний герой діє з самозрозумілих причин, його спокусив диявол. Так стоїть справа з обов'язком літописця — дати портрет князя згідно з нормами поведінки, княжого середовища. Коли ж приглянемося до винятків з цього, тобто до сюжетів у ПВЛ, що прийшли з народніх легенд, оповідань, історичних пісень, можливо з билин, плачів, переказів, побачимо живе життя, реальність, бо автори взяли не тільки історичні факти, але й образи героїв з життя. Народня творчість не підлягає вимогам пануючих в державі, тому його герої більше індивідуалізовані, його герої — це люди подвигу. Вони блищать своїм власним розумом, си-

лою ,витривалістю, хоробрістю. Він здобувається на героїство не тому, що його князівство безмежно багате, чи що дружина сильна, вірні княжата, а тому, що він або дуже мудрий, сильний, чи хоробрий. Героями цими є Віщий Олег, що ходив на Царгород і взяв його хитрістю, княгиня Ольга — хитра і мудра, що помстилася за вбивство свого чоловіка (велика різниця у Слові про св. Ольгу), князь Святослав — володар, що ділив всі невидги із своєю дружиною, суворий і прямолінійний, що завжди попереджував своїх ворогів, що йде на них, юнак Кожом'яка, скромний зовнішньо, молодший син в родині, але переміг хороброго силача печеніга в двобою, що проти нього ніхто не відважився виступити. Всеслав Полоцький, що пробігав ночами великі простори наче вовк та ін. Вчинки цих героїв відображені головним чином підвищено, вони героїчні, мусять залишитися у пам'яті народу, вчинки їх історичні. Коли в чергових сторіччях XII-XIII вчинки князів зливаються у єдиний потік, щоб зображати життя князя, чи історію його князівства, чи всієї Русі, то діяння героїв з народної творчості ще не творять його біографії, а зате дають йому яскраву характеристику, його індивідуальну особливість. Похід Олега на Царгород куди більше „говорить” про особу князя, як численні військові дії будь-якого князя. Поганина Володимира дуже багато характеризує його здобуття Корсуня, його пири і повне ущіпливості іспитування різних вір.

Коли читати оповідання про Олега і його поворот до Києва та смерть через улюбленого коня, а з тим признання йому назви „віщий”, а також оповідання про походи Святослава, що починається з його характеристики, то зв'язок цих характерів з їх вчинками безпосередній. Нема цього в характеристиці Всеволода Ярославича:

“Благовірний князь Всеволод ще змалку любив Правду, наглядав убогих, віддавав честь Єпископам і Пресвітерам, і задовольняв їхні прохання. І сам він здержувався від п'янства та пристрастей” (Іп. 1093).

Цей спосіб характеризувати людину — це чиста етикета. З цього маємо висновок: є дуже виразна різниця

в зображуванні людини у стилі епічному (оповідання з народної словесности) і монументальному у творах XI-XII ст. В епічному творі герой зв'язаний з одним чи декількома своїми геройствами, характеристика його — це герб, вона коротка і ядерна, як щит Віщого Олега на воротах Царгороду. А в монументальному стилі кожного разу якась прикмета героя виступає в перевазі.

В цілому епічний стиль в зображенні людей попереджує монументальний, так само, як попереджує усна народня творчість літературні твори. Але з появою літератури усна творчість не зникає, вона має вплив на зображення героїв, видно її вплив у творах, що мають елементи фольклорні. Сліди фольклору видно, наприклад, у назвах: новгородців там звуть „плотниками”, а ростовці, суздальці і муромці кажуть про володимирівців” то суть „наши холопи каменяниці”, у Слові куряни „сведомы кмети”. У характеристиці воїнів у Слові нема ніякої згадки пор їхню васальність, підлеглість князеві, вони тільки лицарі, оборонці батьківщини. У 12-13 ст. характеристика народного героя, оборонця батьківщини гіперболізується у своїй силі і почуваннях. Він так виростає у розмірах, що його не можуть перемогти вороги. Буй Тур стріляє стрілами, але ці стріли з луків його дружини. Подвиги дружинників переносяться на князя. Святослав Київський „притрепал” злочинність половців „своими сильными плькы и харалужными мечи”. Це мистецьке узагальнення, що йде шляхом створення образу героя, що охоплює прикмети всіх воїнів. Це і є початок характеристики досконалішого героя, узагальненого, що не міг бути в февдальному суспільстві.

Жінка у літературі старої доби зображена в більшій мірі реалістично. Узагальнення часто було у зображуванні жінок. Була вона княгинею, княжною, бояринею чи купчихою при чоловікові. Твори старої доби відобразили небагато рис характеру жінки. Але хоч і в коротких і малочисленних рядках автори зверталися із співчуттям і повагою до неї. Молоді жінки без винятку привабливі. З великою ніжністю пише Володимир Мономах про синову, вдову по Ізяславові у листі до Олега Святославича.

Мати Ростислава оплакувала його у Києві, літописець співчуває її горю. Описуючи смерть волинського Володимира Васильковича, літописець не забув згадати й про його любов до „милой Ольги” — його дружини. Вони були бездітні. Передсмертні заботи Володимира спрямовані на те, щоб улаштувати долю прибраної доньки Ізяслави „иже миловах ю яки дщерь родимую”. Він радить іти Ользі в черниці. Не забув літописець і тієї безіменної жінки, що приймала осліпленого Василька за помершого, оплакала його і повитирала покривавлену сорочку. Ніжний вдумливий образ Богородиці на іконах 12 ст. У них уособлення печалі Богоматері, її любови до помершого Сина. Оповідається, що Андрій Боголюбський, що ніколи ні перед ким не схиляв голови, сміливий воїн, що першим кидався в бій, був приголомшений іконою Володимирської Богоматері. Він впав перед нею на коліна, а потім Божа Мати допомогла йому перемагати у війнах, — подає літописець.

У цих і небагатьох інших зображеннях виступає жінка-матір. Вона ніжна, заппадлива, вона розуміє державні клопоти своїх чоловіків, братів. Дочка, жінка чи мати — вона прагне своєму батькові, чоловікові чи синові допомогти, турбується ним, оплакує його після смерті і ніколи не намовляє його при житті зберегти життя ціною сорому, бути слабодушним. Смерть в бою вона сприймає як неминучість, оплакує воїнів без нарікань, не осуджує їх поведінки, розуміє, що то був їх патріотичний обов’язок, з тихою ласкою хвалить їх лицарську любов до сина, чоловіка, батька не притуплює їх любови до батьківщини, ненависти до ворогів, переконання про правдивість діла їх улюбленого чоловіка. Руські жінки із „Слова про похід Ігоря” мають всі ті прикмети, що їх хоч скупо донесли до нас літописи і воєнні повісті 12-13 вв. У всіх творах ідеал жінки однаковий. Тільки в Слові образ Ярославни змальований з ще більшим чаром, з більшою виразністю подає автор її скромність, вірність, достойність та ніжність.

Нема великої різниці поміж образом жінки в народній творчості й старій добі літератури оригінальної. Ве-

ликі громадські обов'язки не були їй уділом. І саме це сприяло зближенню цих двох образів жінки народної і з вищих клас. Тому й Ярославна у Слові зображена в лірично-пісенному стилі народної Ярославни.

Є в старій літературі і „злі жени”, частіше виступає така жінка в аскетичній церковній літературі, рідко у світській. У „Моленни Данила” автор подає характеристику невідомої жінки, з якою міг би він одружитися, бо вона багатого батька. Та вона позбавлена жіночости, він боїться її мати за товаришку життя, бо вона „злообразна, кривозора, подібна чортові, челюста, злоязична”. Мати Теодосія Печерського рішуча, смілива дещо чоловічоподібна — з грубим голосом, сварлива, завжди готова вибити сина, бо хоче його мати при собі. Тільки згодом, побачивши настирливе втікання сина в монастир, погодилася з долею і сама стала монахиною, щоб бути ближче сина в Києві.

Літописи — твори багатьох авторів-літописців. Вони творять цілість своїм змістом, ідеалами. Переходячи з теми на тему, автори зберігали особливості стилю, які приписували даним творам літературна стикета-стиль. В оповіданнях про найдавніші події літописець використовував притаманні народній творчості вірування, їх фантастику. В описах хрищення Руси, в житіях святих зберігають автори всі церковні приписи зображування цих подій і людей. Але, коли описує літописець осліплення Василька, він користується навіть натуралізмом, бо хоче детально подати найжахливіші подробиці події.

Рівень історичної свідомости в Повісті временних літ високий. Автори літописів досліджували різні версії подій, користувались грецькими хроніками, житіями святих, документами (тексти договорів), церковні записи, родові перекази, легенди, вірування. Історію Руси вони в'язали з світовою історією, описували географічне розміщення руських земель, називаючи ріки, моря й сусідні країни. З твору можна довідатися про походження слов'янської азбуки, про основи християнської релігії, про родовід руських володарів тощо. Тож ПВЛ була для того часу своєрідною історичною енциклопедією.

Їжі, одержі, матеріальне забезпечення, потомство — все це в'яжеться з престижем, славою, красою, правдою, працею. І людське зусилля йде в тому напрямі, щоб бути втіленим в конкретних — у візуальному і слуховому, не тільки в матеріальному, — у гармонії і в пропорціях форми і ритму, тобто в ідеї, що її людина інтуїтивно відчуває і слідує за нею в природі й у житті людей.

Тому людина вишиває на полотні, друкує на паперах філософські чи наукові системи. Візії, надії на славу, шукання правди мусіло коштувати багато зусиль і страждань, щоб бути втіленими в написані закони, звичаї, структури правління держави, надання естетики й етики життю. І коли б навчання і виховання одного покоління перестало існувати, ціла структура здобутків впала б руїною. Бо культура — це соціальна традиція, яку треба консервувати в тяжкій боротьбі не так з природніми силами, як з революційними і критичними силами людського розуму.

Наша сучасна доба, що її теперішня наука називає антитрадиційною впливає на мале зацікавлення старими творами. Але ми відкриваємо сторінки пам'ятників літератури 11-13 ст.: „Історик літератури не може не піднести живості й драматизму деяких оповідань та щирого братолюбства і співчуття до всякого людського горя, яким надихане тут кожне слово. З того погляду Патерик і досі не перестав бути книгою гуманною і доброзичливою” — так цинив цей твір І. Ф. Для О. Пушкіна легенди про київських чудотворців є „прелестью простоти й вимисла”. А для нас?